

uticala na političke odluke. U tom kontekstu Živković je prikazao Josipa Broza Tita kao političara koji je iskreno vjerovao u reformu komunističkog pokreta, te je to uvjerenje bilo glavni motiv njegovih bliskih odnosa sa Komunističkom partijom Italije.

Prateći dalji tok autorovog izlaganja, čitalac će shvatiti da su odnosi između komunističkih partija u Italiji, Jugoslaviji i SSSR-u početkom sedamdesetih godina ponovo ušli u turbulentnu fazu. Italijanski komunisti su bili razočarani tutorskom politikom Moskve prema ostalim članicama Istočnog bloka, a potom i Jugoslavijom, koja se sve više približavala SSSR-u. Osvrćući se na unutrašnje jugoslovenske krize i njihove rasplete autor objašnjava razloge ponovnog približavanja italijanskih i jugoslovenskih komunista nakon 1974. godine. Ovakav pristup se čini naročito zanimljivim, budući da autor na originalan način sagledava posljedice unutrašnjih procesa u Jugoslaviji. Studija obuhvata analizu politike jugoslovenskih komunista ne samo sa italijanskim komunistima, već holistički promatra pitanje jugoslovenske politike prema cjelokupnom komunističkom pokretu.

Autor se ne ograničava samo na opis sastanaka partijskih rukovodstava i analizu političkih procesa. Pomenute su i ideološke razlike između sovjetskih i jugoslovenskih komunista, kojima su istoričari već posvetili značajnu pažnju. Mnogo veći doprinos predstavlja ideološko poređenje italijanskih i jugoslovenskih komunista tokom različitih perioda njihovog djelovanja. U sličnom kontekstu, zanimljiva je autorova analiza socijaldemokratskih odlika italijanske i jugoslovenske komunističke partije. Osim ideoloških, Živković je takođe tumačio ostale sličnosti i razlike dviju partija.

Doprinosiće lakšem razumijevanju evrokomunizma, autor pruža koncizan pregled njegovog nastanka i razvoja. U skladu sa naslovom monografije, prikazani su i različiti aspekti odnosa Jugoslavije i evrokomunizma. Taj zadatak podrazumijevao je autorovo široko istorijsko znanje, budući da je ovaj odnos bio uslovljen cjelokupnom svjetskom političkom scenom. Nastojeći da u potpunosti zaokruži temu svog istraživanja, Živković obrađuje uzroke pada popularnosti komunizma u svijetu početkom osamdesetih godina prošlog vijeka.

Na sličnu temu nedavno je monografiju objavio mladi ali veoma perspektivni istoričar Luka Filipović, naučni saradnik Instituta za savremenu istoriju. Dok Filipović daje značajan doprinos teoretskoj ravni, te analizi jugoslovenske perspektive, Živković insistira na heuristič-

kom pristupu i pogledu italijanskih komunista. Stoga se ove dvije studije pokazuju kompatibilnim i vrijednim doprinosima, koje istoj temi doprinose na različite načine.

Izvjesno je da će djelo Bogdana Živkovića biti nezaobilazna literatura za poređenje i sagledavanje odnosa italijanske i jugoslovenske komunističke partije. Osim toga, kroz analizu ovog dinamičnog odnosa, monografija na originalan način doprinosi boljem razumijevanju pojedinih segmenata unutrašnje italijanske i jugoslovenske političke scene, kao i različitih faza Hladnog rata.

Danilo Kovač

Салваторе Лои, ЈУГОСЛАВИЈА 1941, (превела и приредила Мила Михајловић), Нови Сад–Трст–Рим, Архив Војводине–Unione degli Istriani–Oltre il mare, 2025, 246.

Salvatore Loi (ital. Salvatore Loi, 1917–1990) bio je italijanski pravnik i lingvista. Ipak, najveći trag, barem iz srpske i jugoslovenske perspektive, ostavio je kao učesnik Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, gdje se tokom 1941. našao kao mobilisani rezervni potporučnik italijanske vojske. Bora-veći u dijelovima Dalmacije i Like naseljenim pretežno srpskim stanovništvom, on se istakao kao jedan od predvodnika italijanskih jedinica koje su, iako okupatorske i u savezničkom odnosu sa novoformiranim Nezavisnom Državom Hrvatskom (NDH), koliko je to bilo moguće, štatile srpski živalj od ustaškog terora. Sem aktivnog učešća u akcijama na samom terenu, Loi je, bilježeći svoja zapažanja, ostavio dragocjene istorijske izvore koji znatno rasvjetljuju okolnosti događaja i razvoj situacije tokom prve ratne godine. Time se poslije rata bavio i stručno, pa su nastala lična svjedočanstva upotpunjena podacima iz italijanskih arhiva. Neki od njegovih tekstova prevedeni su na srpski jezik i objavljivani još u srpskoj emigraciji sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka, a odlikuju ih izuzetno pozitivne ocjene djelovanja, karaktera i opšte istorijske uloge ravnogorskog pokreta, odnosno Jugoslovenske vojske u Otadžbini i njenih najznačajnijih ličnosti.

Predmet ovog prikaza je njegovo prvo objavljeno djelo, čija su tema dešavanja na prostoru Dalmacije i Like ljeta 1941. godine. Pred italijanskim čitaocima ono se našlo još 1953, pod naslovom *Jugoslavija 1941* (Torino: Nastro azzuro, 1953). Ipak, na njegovo srpsko izdanje čekalo se više od sedam decenija, do 2025. godine, kada je, zahvaljujući prevodu i uredničkom radu dr Mile Mihajlović, konačno objavljeno.

Već prve stranice monografije ukazuju na prosrpske sentimente ovog italijanskog oficira, jer glavnom dijelu teksta prethodi naglašena posveta, u kojoj Loi poručuje da „nema pod nebom balkanskih naroda ponositijeg, plemenitijeg, časnijeg i hrabrijeg od srpskog, kome su vekovne muke očeličile dušu“. Sličan duh prožima i ostatak ove knjige, koja se sastoji iz uvodne studije, nastale iz pera priređivača dr Mihajlović, trodijelnog Lojevog teksta, podijeljenog u ukupno 29 poglavlja, note autora, priloga, njegove biografije i izraza zahvalnosti.

Priređivač ovog izdanja, pretežno na osnovu italijanske građe i literature, u uvodnoj studiji predočava kraći istorijat italijanskog prisustva u Dalmaciji, dolazak italijanske vojske u danima Aprilskog rata 1941. godine i prve susrete Italijana sa novim hrvatskim vlastima. Pažnja je skrenuta i na položaj Srba, njihov teritorijalni raspored i prve kontakte srpskih intelektualaca sa Italijanima. Posebne cjeline donose informacije o ustaškim zločinima nad Srbima na ovom prostoru, italijanskim reakcijama na njih i Rimskim ugovorima, čiji je cilj bio da definišu italijansko-hrvatske odnose. Najzad, tema uvoda jeste i srpski ustanak – uzroci, tok, karakter, uloga Italijana i drugi, za ovu priču relevantni, aspekti otpora. U vezi sa tim, kao na aktera u uvodnoj studiji, nailazimo i na autora centralnog dijela monografije – Salvatora Loja, oficira koji je avgustovskih dana 1941. ostvario prve, ali dalekosežne kontakte sa srpskim ustanicima.

U uvodnom obraćanju čitaocima, Loi iskazuje namjeru da događaje u kojima je učestvovao predstavi „objektivno i verno“. Priznaje da je tokom proteklih godina „možda iz sećanja izbledeo marginalne činjenice, podatke i imena“, ali zaključuje da su „mozak, a nadasve duša, sačuvali potpuno neizmenjeno pamćenje događaja od istorijskog značaja“. Osnovni motiv da pristupi pisanju bilo je njegovo izrazito nezadovoljstvo tada dominantnim narativom u italijanskoj javnosti i nauci o nedavno proteklim ratnim događajima. Smatrao je da je napisano nedovoljno, i da „ono malo što postoji“, ne odgovara istorijskoj istini, nego da se radi o pokušajima diskreditacije italijanske vojske.

Kao što smo rekli, Lojev spis sastoji se od tri glavna dijela. Hronološki idući, autor se najprije prisjeća svog dolaska na tlo, tada već razbijene, jugoslovenske kraljevine, aprilskih dana 1941. godine. Tek što je dao svoje viđenje situacije nastale krajem Aprilskog rata, Loi čitaocima uvodi u genezu srpsko-hrvatskog sukoba, vodeći taj šturi pregled čak do srednjovjekovne istorije. Nastav-

ku hronološkog pregleda situacije u dijelu NDH gdje je boravio, prethode njegove opšte ocjene italijansko-hrvatskih odnosa, uticaja i prava Italijana na dalmatinskoj obali i izazova koji su tim povodom između saveznika nastali. Pored opisa dolaska, upoznavanja sa terenom i saveznicima, pokreta njegove jedinice i prvih akcija, od naročitog značaja su njegovi lični utisci u odnosu na pojedince i grupe sa kojima se susretao. Najupečatljivije slike svakako se odnose na opise ustaških zločina u Lici i Dalmaciji, kojima je lično svjedočio, prilikom čega je obilazio mjesta zločina, posmatrao žrtve i ubice, razgovarao sa preživjelim i o svemu tome ostavio poneko autentično zapažanje. Ipak, čitaocima, naročito srpskim, može zapasti za oko njegovo uvjerenje da hrvatski poglavnik Ante Pavelić lično nije podržavao tako raširene pokolje srpskog stanovništva, ali da nije bio u mogućnosti da im se suprotstavi. Takvi navodi nisu u saglasnosti sa utvrđenim historografskim činjenicama i mogu se povezati sa Lojevim stavom da su Pavelić i njegova supruga bili jedini iskreni saveznici Italije u NDH. Uvjeran u to, mogučee je da je Loi, kao dosljedan zastupnik interesa svoje zemlje, nastojao da pronađe i poneko opravdanje za ustaškog vođu, iako je bio svjestan terora koji se u njegovoj blizini, a i u ostatku zemlje, dešavao.

S druge strane, Loi se naročito pohvalnim riječima izražava o srpskim ustanicima. Pretežno ih karakteriše kao časne borce za život, sposobne ratnike, nadahnute vijekovima hajduštva i ustanništva. Oni su najznačajnija tema drugog djela monografije. Opisuje prve susrete i pregovore Italijana i ustanika, koje je sam vodio. Sem objašnjenja stavova svih tadašnjih aktera na terenu, on donosi i sliku ustanika kao čovjeka – njegove motive, način borbe, odijelo, oružje, prednosti i nedostatke. Opisuje i, pretežno uništena, sela i gradove, puteve kojima se kretao i utvrđene ustaničke položaje koje je obilazio. Prisjećanja na borbena dejstva, najprije ustaničku pobjedu nad hrvatskim snagama kod Mazina, obiluju pohvalama za vojničko držanje obje strane. Uz česte osvrte na primjere neobičnih sudbina, uništenih porodica, masovnih i pojedinačnih ubistava, ali i preživljavanja i hrabrosti, evidentno je da su na njega određene ličnosti ostavile poseban utisak, pa njihov rad, dosljedno, uz pohvale, prati i opisuje. Evidentno, osnovni motiv cijelog teksta jeste isticanje humanitarnog aspekta italijanske okupacije dijela NDH. On se ogledao u pomoći ugroženom srpskom stanovništvu, što u vidu direktne zaštite od ustaškog terora, što u materijalnoj pomoći narodu bez

kuća, lijekova i osnovnih potrepština. Radi se o akcijama koje su dobro poznate istorijskoj nauci, te se Lojevi navodi ne mogu osporiti u faktografskom smislu. Ipak, potrebno je obratiti pažnju na njegovu terminologiju, kojom se uloga Italijana izdiže na poseban nivo, što nije neočekivano, imajući u vidu njegovu pomenutu namjeru da ovim djelom promjeni tadašnju sliku o vojsci, čiji je oficir bio.

Posljednji, odnosno treći, dio teksta na kratko je distanciran od dešavanja u opustošenim i pobunjenim ličkim i dalmatinskim krajevima. Autor se, vjerovatno procjenjujući potrebe italijanskih čitalaca, osvrće na širu sliku situacije na Balkanu, uz fokus na italijansko prisustvo na jadranskoj obali. Svrha njegovog isprepletenog iznošenja geografskih i demografskih procjena, uz pojašnjenje izabranih istorijskih epizoda, nesumnjivo je bila da se dođe do zaključka o legitimitetu italijanskih interesa na tom prostoru.

Do kraja glavnog dijela knjige, Loi se ponovo osvrće na lokalne teme, najprije dalji razvoj ustaničkog pokreta. Predočava razlike između, tada već jasno drugačijih, četničkih ustanika u Gračacu i Srbu, u odnosu na partizanske grupe u Drvaru. Upravo na primjeru Drvara, predstavlja svoje viđenje partizanske borbe, koju sasvim razlikuje od „srpskog ustanka“. Stoga je ta borba u cjelini ocijenjena negativno, te se pohvalno izražava o italijanskom učešću u operacijama protiv partizana na tom prostoru.

Zaključne riječi, kako sam piše, za razliku prethodno iznesenih „objektivnih procena“, predstavljaju njegov lični stav. Na tom mjestu, za kraj, još jednom izražava nezadovoljstvo poratnim interpretacijama ovih događaja i karaktera italijanske vojske uopšte, a najviše onim nastalim iz pera svojih sunarodnika. Suprotno njima, uz evidentan upliv emocija, pohvalama zaključuje svoju priču o „sinovima Italije“.

Knjiga sadrži i nekoliko priloga koji mogu biti od koristi istraživačima i drugim čitaocima. Još uz italijansko izdanje, Loi je priložio pohvalu i obrazloženje medalje koji su njegovoj jedinici dodijeljeni u toku rata od strane italijanske komande. Srpskom izdanju, priređivač je priložio i dva teksta objavljena u emigraciji 1972. godine. Prvi, iz pera Dragoljuba Aćimovića, jeste pregled Lojeve biografije, uz fokus na njegov humanitarni angažman u NDH. Drugi novinski natpis, objavljen u istom listu – *Glasiu kanadskih Srba* – preveo je pomenuti Aćimović, a pisao je upravo Loi i predstavlja jednu snažnu pohvalu ratnog puta Pajice Omčikusa, srpskog ustanika sa Tromeđe, koji je na italijanskog oficira nesumnjivo ostavio dubok utisak.

Monografiju *Jugoslavija 1941.* karakteriše neobičan žanr. Mogli bismo zaključiti da se radi o memoarskom djelu, uz elemente naučnog pristupa. Ipak, preovladava činjenica da većina iznesenih informacija potiče iz njegovog sjećanja, a često se radi o procjenama pojedinaca i grupa koje su, sasvim legitimno, zasnovane na ličnom iskustvu, a ne na arhivskoj građi. Kada se u tekstu sam pojavljuje kao akter, Loi kombinuje pisanje u trećem i prvom licu, a u više navrata i ne otkriva da je oficir o kome piše upravo on.

Autor se mjestimično ne suzdržava od slabobudnih, ponekad i sasvim proizvoljnih ocjena ljudi, grupa, pojava i događaja. Uočljive su i sporadične faktografske greške, a određeni dijelovi teksta, naročito oni o opštim pitanjima rata i dalje balkanske istorije, evidentno su manje naučne vrijednosti u odnosu na segmente koji predstavljaju njegovo autentično iskustvo. Kao primjer navodimo predimenzioniranje političkog terora nad Hrvatima u međuratnom periodu, što je zaključak koji ne iznenađuje, imajući u vidu autorovu italijansku perspektivu. Ipak, svi ovi nedostaci ni najmanje ne narušavaju vrijednost i korisnost ovog spisa, naročito imajući u vidu da se ne radi o istoriografskom djelu.

Kada su u pitanju mnogi razgovori koje je vodio, ponajviše sa srpskim ustanicima, ali i sa drugim akterima, njihov sadržaj se može prihvatiti kao odraz određenog trenutka i oni svakako doprinose dubljem razumijevanju kompleksne situacije. Ipak, imajući u vidu da se radi o dijalozima kojih se autor prisjećao nakon više od deset godina, teško bismo ih mogli smatrati doslovnim citatima. S druge strane, ono što jeste originalno, jesu fotografije, koje nam Loi i priređivač srpskog izdanja donose. Izgled ljudi, susreti ustanika i okupatora, žrtve, izvršioci i mjesta zločina, te brojni drugi motivi svakako da upotpunjuju ono što je prethodno riječima opisano. U više navrata, imajući u vidu vrijeme nastanka monografije i postojeću opasnost od tadašnjih jugoslovenskih vlasti, Loi prikriva imena vodećih srpskih ličnosti sa kojima se susretao. No, njihov identitet današnjim čitaocima je poznat zahvaljujući trudu priređivača.

Informacije koje ova knjiga donosi, srpskoj nauci i zainteresovanoj čitalačkoj publici nisu sasvim nepoznate. Naročito ne, koliko su, nepunu deceniju od kraja rata, bile italijanskom čitalaštvu. Ipak, kako su zaključci jugoslovenske i srpske istoriografije o ovim temama bili, a djelimično su i danas ostali, nedorečeni i često kontradiktorni, te zavisni od političkih svjetonazora, monografija *Jugoslavija 1941.* italijanskog

oficira Salvatorea Loja, nesumnjivo predstavlja značajan prilog i pruža mogućnost dopune postojećih znanja autentičnim svjedočenjem jednog istaknutog učesnika događaja.

Nemanja Vujić

SERBIA AND THE BALKANS: THREE CENTURIES OF EMBRACE WITH EUROPE, Editor Slobodan G. Marković, Belgrade, Zepter World Books, Faculty of Political Science, 2025, 464.

Zbornik radova *Serbia and the Balkans: Three centuries of embrace with Europe* (uredio prof. dr Slobodan G Marković) predstavlja posljednju u nizu publikacija nastalih u okviru projekta pod nazivom *Kulturni transfer Evropa–Srbija od XIX do XXI veka – CTES*, realizovanog u okviru programa *Ideje* Fonda za nauku. Pored ove, u okviru ovog projekta je za tri godine (2023–2025) objavljeno još devet monografija na srpskom i engleskom jeziku u kojima su rasvetljeni različiti aspekti kulturnih transfera između Evrope i Srbije od 19. veka pa do danas.

Zbornik se sastoji od pet poglavlja. Prvo poglavlje pod naslovom *Europe, South-East Europe, and Serbia* započinje transkriptom izlaganja Pashalisa Kitromilidesa kojim je 28. juna 2024. godine započeta dvodnevna međunarodna naučna konferencija pod nazivom *Serbia and the Balkans: Three Centuries of Embrace with Europe* u Beogradu. U svom izlaganju Kitromilides kritikuje dihotomiju između Evrope i jugoistočne Evrope (uobičajeno nazvana Balkan) i zalaže se za inkluzivnije shvatanje Evrope koje bi uključivalo specifičnosti svih njenih regija. Uprkos svojim istorijskim i drugim specifičnostima, prema Kitromilidisu region jugoistočne Evrope nikad nije bio izolovan od njenog ostatka i do njega je evropska modernost dolazila različitim kanalima, u čemu je epoha prosvetiteljstva odigrala posebnu ulogu. Pitanjem zamišljanja i definisanja Evrope se bavi i rad koji sledi, a koji ovom pitanju pristupa iz rodne perspektive. Wolfgang Schmale u članku pod nazivom *Once upon a time, when Europe became a man – 18th – and 19th-century Europe conception* se bavi analizom vizuelnih alegorija kojima je Evropa, s šire gledano i civilizacija, bila personalizovana u liku muškarca. Dajući nam na početku primere maskulinih spomenika u centru Beograda pokazuje nam da Srbija nije bila izvan ovih rodno-obojenih kulturnih tokova, a završavajući sa primerima pobednice Evrovizije 2014 Conchite Wurst i rada kanadskog umetnika Kent Monkman nam ukazuje da, uprkos tome što se

trend maskulinizacije Evrope nastavio do današnjih dana (kroz figuru „oca osnivača“ EU koja isključuju Simone Veil kao „majku osnivačicu“), javljaju se i izuzeci. Slobodan G. Marković nam u radu *Modern Serbia and Europe* prikazuje sve značajnije kontakte između Srbije i Evrope koji su ostvareni nakon što je tokom perioda od 1459. do 1718. srpski etnonim u većem delu Evrope bio zaboravljen. Prolazeći kroz različite režime i faze državnosti, članak završava aktuelnim studentskim protestima koji prema ovom autoru ukazuju da nasleđe svih kontakata i dalje živi. Rad Dragane Grbić pod naslovom *School textbooks and teaching materials as channels of cultural transfer in the Metropolitanate of Karlovci in the 18th century* pokazuje značajnu ulogu koju su kulturni transferi i školski udžbenici kao njihovi kanali odigrali u području obrazovanja. Pored toga što nam daje socio-kulturni i istorijski kontekst obrazovanja Srba u Habzburškom carstvu u 18. veku, definiše faze razvoja školskog sistema i kulturnih transfera koji su ga pratili i statistički prikaz korišćenih udžbenika, autorka posebnu pažnju posvećuje i pitanju uzajamnog uticaja koji predstavlja glavnu odliku kulturnog transfera (umesto pasivne recepcije). To nam pokazuje kroz primere ličnosti poput Teodora Jankovića Mirjevskog, autora metodičkog udžbenika za nastavnike koji je potom na poziv carice Katarine II učestvovao u reformama obrazovnog sistema u Ruskom carstvu i *Malog katihizisa* Jovana Rajića koji je brzo počeo da se koristi kao udžbenik i među ostalim pravoslavnim hrišćanima. Poslednji članak u ovom poglavlju *Impact of the ideas of the Enlightenment and of the absolutist state – central Europe, Serbs in the Habsburg Empire and the creation of the modern Serbian state* Gorana Vasina analizira ulogu koju su ideje prosvetiteljstva imali na Srbe u Habzburškom carstvu kao i ulogu koju su Habzburški Srbi kao medijatori odigrali tokom evropeizacije novostvorene kneževine Srbije u periodu između Temišvarskog (1790) i Blagoveštanskog (1861) sabora. Predstavlja nam rad značajnih ličnosti koji se ogledao kroz uspostavljanje prvih medija, birokratije, obrazovnih i kulturnih ustanova u novostvorenoj srpskoj državi, ali i promena u svakodnevnom životu (npr. odevanje i ponašanje elite). Pored toga, pažnju posvećuje i ulozi koju su studentska udruženja imala u formiranju liberalnih i nacionalnih ideja.

Drugo poglavlje *Between Imagination and Reality: Serbia and the Balkans between Europeaness and Balkanisation* započinje radom Vesne Goldsworthy pod naslovom *Ruritania: reflections on an aftermath*. Nastavljajući član-